

HOLOKAUST I MIR

Lekcije iz prošlosti za budućnost

Holokaust i Bosna i Hercegovina:
Istraživački dio

Kada se govori ili spominje Holokaust u Bosni i Hercegovini, uglavnom se misli na ono što se dogodilo “tamo negdje” u Aušvicu, Njemačkoj ili u Jasenovcu. Ta činjenica već sama po sebi navodi na neophodnost istraživanja Holokausta koji se desio u Bosni i Hercegovini, tim više što do sada nije bilo značajnih i sistematskih istraživanja iz ove oblasti zato što se ovaj fenomen nije cjelovito naučno istraživao, iako postoji niz radova i memoarske građe na ovu temu. Međutim, dio tih istraživanja, u većini slučajeva, uradili su ljudi koji po svojoj profesiji ili nisu bili naučnici i istraživači, ponajmanje historičari ili su to bili istraživači koji su se fokusirali samo na pojedine dijelove ili fenomene vezane za sudbinu Jevreja u Bosni i Hercegovini.

Mnogi važni događaji vezani za Holokaust nikada nisu rasvjetljivani niti objavljeni, pa je tako ostala nepoznata istina o "Uredbi o mjerama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnji s predmetima ljudske ishrane", primjene zakona o "numerusus claususu" za Jevreje i kako je precizno osmišljena politika popisa, kontribucije, terora, ukidanja građanskih prava, konfiskacije jevrejske imovine, deportacije i psihičkog i fizičkog uništenja Jevreja.

Antisemitizam

Ako neki čovjek sve nevolje u zemlji ili jedan njihov dio, kao i izvjestan broj vlastitih nedaća pripisuje prisustvu jevrejskih elemenata u zajednici, ako predlaže da se to stanje stvari popravi tako što bi se Jevreji lišili nekih svojih prava, ili što bi se uklonili iz izvjesnih ekonomskih i socijalnih službi, prognali iz zemlje, ili pak svi bili istrijebljeni, kaže se da su njegova mišljenja antisemitska.¹

U *Izvorima totalitarizma* Hana Arent navodi da je očigledno pravilo "... da antijevrejska osjećanja stiču političku važnost samo onda kada se mogu kombinovati sa glavnim političkim problemima..."²

Uopšte, govoreći o antisemitizmu, upadamo u zamke poistovjećivanja,³ izdvajanja i klasificiranja fenomena odnosa prema Jevrejima u toku njihove višehiljadugodišnje istorije. Jer, činjenica je da antisemitizam nije novijeg datuma, niti proizvod fašističke ideologije, već ga jednostavno moramo posmatrati kao jedan stanoviti odnos protiv Jevreja kao pripadnika neke nepoznate religije od postanka i formiranja jevrejskog naroda.

U svom jezgru, antisemitizam je bolest ne-jevrejskog društva. Svojom akcijom Jevreji mogu doprinijeti samo marginalno. U borbi protiv toga lavovski dio tereta mora snositi ne-jevrejski svijet. Jasno je, međutim, da bez jevrejske pomoći i poticaja, neće se mnogo dogoditi. Danas oni imaju neke - nije mnogo, relativno govoreći - ali neke poticaje. Moramo nastaviti zajedno."⁴

Međutim, različite forme antisemitizma zbunjuju one koji njime nisu opterećeni ili ga ne prepoznaju, pa ga ponekad smatraju simpatičnom dosjetkom, potrebnim djelovanjem ili čak normalnim ponašanjem. Ali,

1 Žan Pol Sartr, *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*, str. 5.

2 H. Arent, *Izvori totalitarizma*, str. 28.

3 T Max Horkheimer - Theodor Adorno, *Dijalektika prosvetiteljstva*, Elementi antisemitizma granice prosvetiteljstva: "Antisemitizam kao narodni pokret bio je uvijek ono što su njegovi podupirači predbacivali socijaldemokratima: izjednačavanje", str. 175.

4 Michael Brown, u *Approaches to Antisemitism: Context and Curriculum*. New York: American Jewish Committee and International Center for University Teaching of Jewish Civilization, 1994., str. 20.

antisemitizam je kao epidemija: uzima maha, teško ju je kontrolisati i djeluje pogubno. Toliko pogubno i toliko široko i duboko da je rezultirao jednim genocidom koji istorija nije nikada zapamtila: Holokaustom.

Holokaust je bilo sistematsko, birokratsko, od države odobreno progonstvo i ubojstvo približno šest miliona Jevreja, od strane nacističkog režima i njihovih kolaboracionista.

Holokaust se naziva i ŠOA, što na hebrejskom jeziku ima značenje “katastrofa, potpuno uništenje, istrebljenje” i što je zapravo eufemizam za plan masovnog ubijanja i uništenja ukupnog evropskog jevrejstva,⁵ prastara riječ koja u apokaliptičkim vizijama starozavjetnih knjiga izražava totalno zlo među narodima, pustošenje kakvoga još nije bilo, a može se dogoditi samo jednom i nikada više⁶ i, nesumnjivo, bolje objašnjava sudbinu jevrejskog naroda u toku Drugog svjetskog rata.

Misionari hrišćanstva su rekli, efektivno: vi nemate prava da živite među nama kao Jevreji. Zatim su svjetovni vladari rekli: vi nemate prava da živite među nama. Njemački nacisti su na kraju proglasili svoju odluku: vi nemate prava da živite.⁷

Holokaust u Bosni i Hercegovini

Ideološki i društveni preduvjeti progona

Po okupaciji zemlje, znajući da antisemitizam nema duboke korijene u jugoslovenskim narodima, okupatori i njihovi pomagači razvili su bjesomučnu antisemitsku propagandu, okrivljujući Jevreje za sve teškoće i nedaće Kraljevine Jugoslavije. Jasno je da je tako mali procenat (0,46%) jevrejskog življa prema nejevrejskom u predratnoj Jugoslaviji bio bez ikakvog uticaja u političkom životu zemlje i u organima vlasti i nije mogao da predstavlja neku opasnost. Stoga je razumljivo da veliki dio stanovništva nije odobravao mjere koje su vlasti preduzimale protiv Jevreja.

Sve do Drugog svjetskog rata, odnosno do njemačko-ustaške okupacije Kraljevine Jugoslavije, u Sarajevu je bilo pet sinagoga. Prva sarajevska sinagoga sagrađena je, nakon što je to sultan odobrio, 1581. godine.

Jevreji su kao vješti trgovci stekli velike kapitale, podigli svoj ugled i uspjeli steći i osjetan uticaj. Oni su vjerovnici bosanskih paša i turske administracije uvijek pohlepnih na novac i gotovo redovno oskudnih. Jevreji čak kreditiraju i pravoslavne vladike u Bosni, osobito sarajevskog.

Započinjanjem Drugog svjetskog rata, njemačkim širenjem na balkanske prostore, te uspostavom Nezavisne Države Hrvatske, dolazi i do bitnog pogoršanja položaja jevrejske zajednice, koja vrlo brzo postaje otvorenom metom novostvorene države, tj. njenih zakona i represivnog aparata. Prva hapšenja Jevreja i počinju već na sam dan uspostave Nezavisne države Hrvatske, 10. aprila 1941, a nastavljaju se i u narednim danima.⁸ Napadi na jevrejske vjerske objekte, također, počinju neposredno po uspostavi Nezavisne države Hrvatske,⁹ a prvo rušenje jevrejskog vjerskog objekta dogodilo se 14. aprila 1941. kada je uništena osječka sinagoga, a 16. aprila demolirana je u Sarajevu najveća sinagoga na Balkanu.

Teritorij Nezavisne države Hrvatske uključivao je dva sastavna dijela ranije Jugoslavije: Hrvatsku, te Bosnu i Hercegovinu, s ukupnim stanovništvom od oko 6,3 miliona. Više od polovice stanovništva, oko

5 Narcisa Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima*, str. 20.

6 Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 23.

7 Raul Hilberg, *Uništenje evropskih Jevreja* (1961).

8 *Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam*, str. 91.

9 Hrvoje Matković, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1999.

3,3 miliona bili su Hrvati, većinom katolici. Najbrojnija etnička manjina bili su Srbi (1,9 miliona), većinom srpske pravoslavne vjere i manji broj Unijata. Od ostalih manjina bilo je oko 700.000 Muslimana, 40.000 Jevreja i 30.000 Roma.

Zakonska legislativa

Jugoslavija se našla pod pritiscima raznih vrsta - od potkupljivanja štampe, preko vrlo intenzivnog obavještajnog djelovanja, pomaganja krajnje desničarskih političkih formacija, do organizovanja agresivnih pseudokulturnih grupa. Ni kraljevska vlada nije bila pošteđena pritisa. To je bilo utoliko lakše što je među ministrima bilo nekih s vrlo konzervativnim, izrazito desničarskim, čak fašistoidnim gledištima. S druge strane, na antisemitizmu se nacističkom pritisku najlakše i najglasnije popuštalo.

Uredba o upisu lica jevrejskog porijekla za učenike univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola” i “Uredba o mjerama koje se odnose na Židove u pogledu obavljanja radnji sa predmetima ljudske ishrane”^{10,11}. Po odredbama one prvo spomenute o ograničenju prava Jevreja na polazak visokih, srednjih i njima izjednačenih škola, dakle školske uredbe, ograničen je broj učenika jevrejskog porijekla koji se mogu upisati u prvu godinu, odnosno prvi razred svih škola nabrojanih u nazivu uredbe, tako da na području čitave države... bude prema broju ostalih učenika ovih škola u onom razmjeru u kojem se nalazi broj državljana...

To je otprilike značilo da će se drastično ograničiti broj učenika i studenata jevrejskog porijekla, a što bi, govoreći o Bosni i Hercegovini, izgledalo ovako:

- To znači da se školske 1940/41. godine u Bosni moglo u srednje škole upisati samo 18 Jevreja.
- U realne i klasične gimnazije i realke, koje nisu pomenute u ovoj odluci, ne može se upisati u I razred školske 1940/41. godine nijedan učenik Jevrejin.
- Tokom proljeća i ljeta 1941. godine ustaški je režim donio rasne zakone protiv Jevreja i Roma, te započeo brutalnu kampanju pljačke, progona i ubijanja Srba.

Što se tiče formalno-pravnih okvira za intenzivniji obračun sa Jevrejima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj (dakako, ne samo njima, već i drugim “problematičnim” skupinama), prvi su zakonski akti doneseni već sredinom aprila 1941. godine. Bila je to “Zakonska odredba za obranu naroda i države”.¹² Krajem istog mjeseca donesena su još dva akta (“odredbe”) koje su omogućile “pravno pokriće” za progon Jevreja. Bile su to “Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti” i “Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda”. (Te su odredbe bile usmjerene prvenstveno protiv Jevreja i Roma (Cigana), te su išle za njihovim biološkim uništenjem). S donošenjem novih zakona koji su omogućavali i olakšavali nasilje nad Jevrejima, kao i drugim grupama stanovništva (ponajviše Srbima i Romima), nastavilo se dakako i nakon toga.

U prvim mjesecima uspostavljanja nove vlasti, donose se novi zakoni usmjereni protiv jevrejske zajednice u Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Jevrejima se ograničava sloboda kretanja, donose se odredbe o potrebi nošenja žutih traka sa Davidovom zvijezdom kao znaka raspoznavanja Jevreja od drugih građana, vrše se preseljenja jevrejskih porodica iz elitnijih kvartova, tj. naselja (npr. u Banjoj Luci), u manje “upadljive” i manje otmjene dijelove grada (uglavnom na periferiju), raspisuju se nove kontribucije za grupe uhapšenih Jevreja...

10 Službene novine, 229-UXX-A, od 5. oktobra 1940.

11 *Narodne novine*, 230, od 9. listopada 1940.

12 Hrvoje Matković, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1999.

Opseg progona jevrejskog naroda u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, te intenzitet s kojim se prišlo njegovom uništavanju, slikovito ocrtava Pavelićeva izjava dana Hitleru, u septembru 1942. godine u Ukrajini, u kojoj je ustaški “poglavnik” ustvrdio da je “židovsko pitanje u velikom dijelu Hrvatske praktički riješeno”.¹³

Pravna diskriminacija

Bosna i Hercegovina je posebno zaokupljala pažnju ustaškog vodstva. Ustaški pokret je u procesu političkog i ideološkog učvršćivanja vlastitih pozicija težio da nađe jednu od bitnih potvrda svoje politike u realizaciji svoje, od prije rata razrađene koncepcije, o Bosni i Hercegovini u sklopu Nezavisne države Hrvatske. Već 20. aprila 1941. godine iz Zagreba je bilo upućeno u Bosnu oko 800 članova Zaštite i oko 300 policijskih stražara, a pod zapovjedništvom Zvona Kovačevića. Ta skupina je preko Banje Luke stigla u Sarajevo 24. aprila. S njom je došla i manja grupa ustaša na čelu sa Francetićem.¹⁴ Ta je akcija ustaškog vodstva bila službeno označena kao demonstracija oružanih snaga Nezavisne države Hrvatske. No, bio je to ujedno i nedvojben znak slobodnijeg ponašanja u uspostavljanju aparata vlasti sjeverno od demarkacione linije, područja dakle, koje je bilo u zoni njemačkih okupacionih snaga. Tom se pohodu nastojalo dati i što jače političko obilježje.

Karakterističan je bio i proglas S. Kvaternika, koji je osobno, zajedno sa generalom Glaisom, došao u Sarajevo – u svojstvu “vojskovođe oružanih snaga” Nezavisne države Hrvatske. Proglas je bio upućen “Bosansko-Hercegovačkim Hrvatima”, a pod tim pojmom su se razumijevali “muslimani i katolici”. Istupajući kao Pavelićev predstavnik, Kvaternik u prvom redu teži da istakne kako ustaše dolaze kao oslobodioci Bosne i Hercegovine, bez koje “nema hrvatske države”, jer je ona “najskupocjeniji dragulj hrvatske državnosti”. U proglasu se posebna pažnja posvećuje Muslimanima, kojima se obećava da će “nepravde” što su im “učinjene (...) u zadnjih više od 20 godina biti postepeno potpuno ispravljene”. U proglasu se posebno ističu zasluge Trećeg rajha i Hitlera u stvaranju NDH, dok Italija nije bila ni spomenuta.¹⁵ Bez sumnje je i to bio stanoviti odjek nesređenih odnosa Nezavisne države Hrvatske i Italije oko razgraničenja, pošto je, osim problema jadranske obale, u prvom redu Dalmacije, postao i aktuelan tretman onog dijela Bosne i Hercegovine koji je bio u talijanskoj okupacionoj zoni. Ustaše su se pribojavali da neće morati i u tom pogledu popustiti pred talijanskim diktatom.¹⁶

Prvi cilj tih mjera o “poustašavanju” službenika u upravnom aparatu Nezavisne države Hrvatske bio je da se otpuste iz administrativnog aparata tzv. “nepoćudni elementi” – Srbi, Jevreji i mnogobrojni Hrvati, ocijenjeni kao potencijalni protivnici ustaškog režima. To je “čišćenje” činovništva provođeno pod parolom “obnove državne uprave”.¹⁷ Odvijanje tog procesa zamišljalo se tako da cjelokupno činovništvo, na osnovu spomenute Pavelićeve odredbe od 22. aprila, ostaje “na raspolaganju”, a uz to se obavljaju nova imenovanja i unapređenja službenika, koji su tako bili “preuzeti u službu” Nezavisne države Hrvatske. Posebnom naredbom Predsjedništva vlade Nezavisne države Hrvatske, krajem juna 1941. godine, ukinut je provizorij za te službenike, dok su svi drugi i dalje ostali na raspolaganju.

13 *Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam*, str. 112.

14 K. Batušić, *Kako je srušena Jugoslavija*, isto, Batušić navodi da su tom prilikom u Banjoj Luci ustaše postavili svoje ljude u policiji i žandarmeriji. Nešto podataka o dolasku ustaša i Zaštite u Sarajevo donosi i M. Sopić, *Pred vratima Sarajeva* (Zapisi i sjećanja o narodnooslobodilačkom pokretu u Viškočko-fojničkom NOP odreda na području od Sarajeva do Zenice), Sarajevo 1970, str. 11.

15 SNL, 25. IV 1941, izv. izd.

16 Tako je B. Brale, “Poglavnikov povjerenik za područje bivše Drinske banovine” po povratku iz Zagreba u Sarajevo, 12. V 1941, izjavio da je išao u Zagreb zbog dva problema, od kojih jedan, “koji nas muči, jesu definitivne granice Države Hrvatske”, SNL, 14. V 1941.

17 *Novi list*, 15. VI 1941.

Važniji poduhvat u organiziranju bila je Pavelićeva “odredba o sastavu i djelovanju ustaškog pokreta”, u junu 1941. godine, prema kojoj taj pokret postaje isključivo i jedino političko tijelo i organizacija u Nezavisnoj državi Hrvatskoj.¹⁸

Početkom maja došlo je do formalnog konstituiranja GUS-a tj. imenovanja njegovih funkcionera, doglavnika, poglavnih pobočnika i povjerenika. Prvi doglavnici koje je Pavelić imenovao bili su Mile Budak – kojemu je ta funkcija, kako je već rečeno, dodijeljena još u emigraciji – zatim Ademaga Mešić i Jozo Sunarić.

Rasna politika i sistem terora ustaškog režima

Po svojim metodama i oblicima rasna politika se u Nezavisnoj državi Hrvatskoj od samog početka izgrađivala u pravni sistem. U cilju ostvarivanja osnovne tendencije te politike: da od Nezavisne države Hrvatske treba stvoriti “čisti hrvatski životni prostor”, koji će omogućiti egzistenciju “čiste hrvatske nacije”, za što je životni uvjet “istrebljenje” u prvom redu Srba i Jevreja, koji su proglašeni “najvećim neprijateljem hrvatskog naroda” pa “njima nema mjesta u Hrvatskoj”. Nastojalo se čitavom tom sistemu dati karakter legalnosti, počevši od politike propagande najviših ustaških predstavnika, do stvaranja posebnog kaznenog zakonodavstva i odgovarajućih ustanova.

Sistem ustaškog terora imao je s jedne strane svoju izrazitu rasnu komponentu koja se ogledala u biološkom uništavanju i progonima srpskog i jevrejskog stanovništva, a s druge strane, komponentu spomenutog radikalnog “unutrašnjeg prečišćavanja”, koja se ogledala u fizičkom uklanjanju i onemogućavanju svih onih snaga u hrvatskom i muslimanskom stanovništvu, koje se nisu mogle pomiriti s politikom novog režima u najširem smislu riječi. Upravo se u takvom pristupu najvjernije ogleda ustaško poimanje hrvatske nacije.

Politika istrebljenja Srba i Jevreja poprimila najšire razmjere već od samog početka, temeljeći se na rasističkim motivima, ona nije mogla imati slične konsekvence s obzirom na hrvatsko i muslimansko stanovništvo, jer joj pristup nije bio isti. Radilo se o vrlo jasnoj propagandi i provođenju tendencije biološkog uništavanja prvih u ime zaštite drugih. Međutim, ubrzo je nastupio i proces sve vidljivijeg terora ustaškog režima i nad hrvatskim muslimanskim stanovništvom, motiviran i potican sve vidljivijim otporom baš toj politici koja se u ime njega vodila. Zbog toga će u daljnjem razvoju i cjelokupni sistem terora gubiti jasno zacrtane spomenute bitne komponente, i pretvoriti se, uglavnom, u jedinstvenu praksu krvavog nasilja nad čitavim stanovništvom Nezavisne države Hrvatske, koja je prvenstveno bila motivirana potrebom borbe protiv snaga naroda što su se pojavile kao rušitelji ustaškog režima i Nezavisne države Hrvatske. Time je, s druge strane, i sistem terora sve više bio podređivan zahtjevom cjelokupnog okupacionog sistema Nijemaca i Talijana na području Jugoslavije, prvenstveno Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Koliko su ustaše bili zaokupljeni pitanjem odnosa prema Srbima i Jevrejima, najuvjerljivije svjedoči činjenica da su među prvim “zakonskim odredbama” u Nezavisnoj državi Hrvatskoj donesene upravo one koje su se odnosile na to pitanje. Iz toga proizilazi da su konkretne pripreme bile obavljene još otprije, tj. u krugu oko Pavelića u emigraciji. Prema tome, antisrpska i antijevrejska kampanja, odmah povezana s parolama istrebljenja, bila je sankcionirana od samoga početka.

Novopostavljeni ministar unutrašnjih poslova Andrija Artuković izjavljuje za Deutsche Zeitung in Kroatien da će vlada Nezavisne države Hrvatske “uskoro riješiti židovsko pitanje na isti način kao što ga je riješila

18 Hrvatski narod, 24. VI 1941.

njemačka vlada”, ističući “da će se svom strogošću nadzirati, da se rasni zakon u najskorije vrijeme striktno primijeni”

Prvi zvanični tekst u tom smislu će postati formalno-pravni temelj čitavom daljnjem “kaznenom zakonodavstvu”, bila je “Zakonska odredba za obranu naroda i države”, koju je Pavelić javno proglasio već 17. aprila, samo sedam dana po proglašenju Nezavisne države Hrvatske. Karakteristična je formulacija prva dva člana u odredbi:

- “1. Tko bilo na koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo i ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje.”
- “2. Tko se učini krivcem zločina u tački 1. navedenoga ima ga stići kazna smrti.” U odredbi se dalje navodi da “za sudovanje” na osnovu nje, ministar za pravosuđe postavlja “po potrebi izvanredne narodne sudove od tri osobe, koji bi imali karakter i kompetencije prijekog suda”.

Zakon o hrvatskom državljanstvu objavljen je 30. aprila 1941, a poslije toga Zakon o zaštiti arijevske rase i hrvatske časti. Početkom maja 1941. godine bila je Jevrejima Sarajeva nametnuta kontribucija od jedan milion dinara u zlatu, a Sefardskoj jevrejskoj bogoštovnoj opštini, isto toliko - razlog je bio nenošenje znaka. Tada su počela i prva hapšenja talaca “za osiguranje” ove kontribucije. Svi Jevreji, bez razlike, morali su nositi obilježje “Ž” (Židov) sprijeda na lijevoj strani grudi i pozadi na leđima. I bebe u kolicima bile su obilježene tim znakom. Sefardska jevrejska bogoštovna opština je dobila nalog da pripremi 10.000 takvih obilježja. Zabrana kontakta Jevreja sa arijevim osobama objavljena je 22. 5. 1941. godine. Sve “protujevrejske objave” imale su slijedeći naslov: “Ustaško redarstveno povjerenstvo, Židovski odsjek”.

Sprovođenje terora nad Jevrejima

Teror nad Jevrejima je od samog početka karakteriziralo donošenje posebnih “rasnih odredaba”, koje su, kako je već istaknuto, bile u mnogo čemu kopija nacional-socijalističke politike. Ministar Artuković je posebno istakao “da će se svom strogošću nadzirati, da se rasni zakon u najskorije vrijeme striktno primijeni”. To gledište uskoro dobiva punu potvrdu u Pavelićevoj izjavi, također u jednom njemačkom listu, da će se “židovsko pitanje radikalno riješiti prema rasnim i gospodarskim gledištima”.¹⁹

Osnova za ustrojavanje čitavog pravnog sustava kojim se ozakonjuju teror i određuju državne institucije koje će teror provoditi, bila je Zakonska odredba za obranu naroda i države, donesena 17. aprila.²⁰

Glavne rasističke odredbe protiv Jevreja donesene su već krajem aprila 1941. godine. Temeljna je bila “Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti”.²¹ Ona je, naime, sadržavala definicije, koje su osobe “arijskog”, a koje “nearijskog” porijekla. Prema odredbi “arijskog podrijetla je osoba, koja potječe od predaka, koji su pripadnici europske rasne zajednice ili koji potječu od potomaka te zajednice izvan Evrope”. Odredba zatim detaljno precizira koje se osobe smatraju Jevrejima. U prvom redu to su one, “koje potječu barem od troje predaka drugog koljena (djedova i baka), koji su Jevreji po rasi”, te one osobe koje “imaju dva predka drugog koljena, koji su Jevreji po rasi”, ali u posebnim slučajevima koje odredba detaljno precizira. U odredbi se, također, precizira koje su osobe porijeklom Cigani. To su one osobe koje potječu od “dvaju

19 *Berliner Börsezeitung*, 5. V 1941. Prenio *Hrvatski list*, 6. V 1941.

20 Zakoni NDH, 1, 15, Hrvatski narod, 18. 4. 1941.

21 *Narodne novine*, 30. IV 1941.

ili više predaka drugog koljena, koji su Cigani po rasi”.²² Posebnom “Zakonskom odredbom o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda” zabranjivalo se sklapanje braka između Jevreja i drugih “krvi i časti hrvatskog naroda”, zabranjivalo se sklapanje braka između Jevreja i drugih osoba “narijskog” porijekla s osobama “arijskog porijekla”.²³ Uskoro je pri ministarstvu unutrašnjih poslova osnovano tzv. “Rasno političko povjerenstvo”, koje je trebalo u, prvom redu, da utvrđuje rasnu pripadnost, posebno u “dvojbenim slučajevima”.²⁴ Prema istim zakonskim odredbama, bilo je zabranjeno i “izvanbračno spolno općenje Židova ... sa ženskom osobom arijskog podrijetla”. To se kažnjavalo “zatvorom ili tamnicom u naročito teškim slučajevima, napose ako se radi o silovanju nevine djevojke, može se izreći smrtna kazna”.²⁵

Na početku juna 1941. godine uslijedila je “Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda”. “Židovi po rasi ne smiju nikakvom suradnjom utjecati na izradnji narodne i arijske kulture, pa im se zabranjuje svako sudjelovanje u radu organizacija i ustanova društvenog, omladinskog, športskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu”. Potrošačka zadruga “Rad” obavještava da od 530 članova “nema nijednog Židova jer je 61 članu Židova otkazano članstvo u mjesecu travnju”.

Donesene su i posebne naredbe o promjeni jevrejskih prezimena, o nošenju posebnih oznaka Jevreja i drugim obilježjima, te o zabrani nošenja “hrvatskih narodnih boja i arijskih emblema”.²⁶

Nezavisna država Hrvatska je donijela Naredbu pod brojem 341-2-1941, kojom je naložila da svi nosioci slobodnih akedemskih zvanja, pod prijetnjom sankcija, daju pismenu izjavu o svom porijeklu, što su morali da učine i advokati... Na ovaj su način ustaške vlasti došle do informacija, ne samo ko su Jevreji već i o onim licima koja imaju jevrejsko porijeklo, koje su takođe progonili.²⁷

Dana 29. oktobra 1941. godine, pod brojem CCCLXXXII-1-1925-2-1941, donesen je Zakon o izmjenama Zakona o advokatima iz 1929. godine. Ovim je Zakonom ukinuta autonomija advokata, ukinuti svi organi advokatske komore, a ova stavljena pod upravu i nadzor Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja.²⁸

Izvršeno je brisanje onih advokata koji su ubijeni, uhapšeni ili iz bilo kojih razloga odsutni. Na ovaj su način iz Imenika advokata izbrisani svi Jevreji i advokati jevrejskog porijekla. Razlog brisanja različito je unesen u Imenik advokata, “odsutnost”, “deportacije”, “hapšenja” i sl.²⁹

22 U posebnim uputama, koje je MUP NDH izdao početkom lipnja 1941. za sastavljanje popisa službenika “koji imadu narijske predke”, detaljno se navode obrasci s “oznakama rasne pripadnosti”, izračunati u postocima. (*Narodne novine*, 5. VI 1941.). Istovjetnost formulacija o rasnoj pripadnosti Jevreja i Roma u naredbi njemačkog vojnog zapovjednika u Srbiji i spomenute ustaške odredbe “o rasnoj pripadnosti”, svjedoči o spomenutom kopiranju. Fragmente odredbe njemačkog zapovjednika usp. u Ž. Atanacković, n. dj. 82-83.

23 *Narodne novine*, 30. IV 1941.

24 U odredbi o osnivanju tog povjerenstva, među drugim glavnim zadacima, ističe se djelatnost na izradi “prijedloga i nacrtu zakona, zakonskih odredaba, koje zasjecaju u područje rasne biologije, rasne politike, i rasne higijene ili eugenike”, *Narodne novine*, 4. VI 1941. Ovo povjerenstvo je ukinuto u januaru 1942, *Hrvatski narod*, 20. I 1942.

25 HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27913; Goldstein, *Holokaust*.

26 Jevreji su, naime, morali ponovo uzeti svoja stara prezimena i pisati ih istim pravopisom kao što su ih imali do 1. XII 1918. Sve dozvole o promjeni prezimena koje su dobili poslije tog datuma, tj. za vrijeme Jugoslavije, proglašene su nevažećim. Osim toga, svi Jevreji stariji od 14 godina morali su izvan stana nositi posebnu oznaku u obliku okrugle limene pločice, žute boje, s velikim slovom “Ž”. Također su posebne oznake morale da se postave na jevrejskim preduzećima, *Narodne novine*, 4. VI 1941.

27 Kao primjer navodimo dopis “Ustaškog stana” Bosanska Gradiška br. 445/41, kojim se “umoljava Komora da Dr. Pavla Dobrovića briše iz imenika advokata, što je porijeklom Židov”.

28 Hajrudin Mulalić, *Jevreji u advokaturi BiH*, Jevrejski glas, juni 2007.

29 Ovo brisanje odsutnih advokata nije bilo ni cjelovito ni sistematično, pa jedan broj “odsutnih” nije brisan. Ova se činjenica dade zaključiti iz izvještaja Komore upućenog Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja broj 595/1943, u kome se navodi da u Komori ima upisano 137 advokata, ali da ti brojevi ne postoje “na licu mjesta”, jer da je od toga broja odsutan značajan broj radi odvođenja u sabirne logore, zarobljeništvo i inače nestalih, tako da se boravište ne zna za 55 advokata.

Teror nad njima, koji je započeo u prvim danima ustaške vladavine, dobiva jači zamah od sredine godine i kulminira do početka 1942. Međutim, nakon zatišja, koje je trajalo do proljeća 1943, uslijedila su masovna hapšenja i tih preostalih Jevreja. U maju 1943. godine u samom Zagrebu uhapšeno je oko 1.700, a u ostalim područjima Nezavisne države Hrvatske oko 2.500 Jevreja. Svi su, uglavnom, predani Nijemcima, tj. odvedeni u njemačke logore. Tako je, prema raspoloživim podacima, od spomenutog ukupnog broja Jevreja na području Nezavisne države Hrvatske oko 28.000 bilo u njemačkim i ustaškim logorima ili već pogubljeno, dok je oko 4.000 uspjelo emigrirati. Pretpostavlja se da je nakon spomenutih velikih hapšenja u maju 1943. na slobodi ostalo oko 1.500 Jevreja, od kojih je nekoliko stotina bilo uhapšeno i ubijeno do maja 1945. godine.³⁰

Od ukupnog broja, osjetno najveći broj Jevreja bio je pogubljen.³¹ Prema podacima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, samo je u logorima na području Nezavisne države Hrvatske stradalo oko 25-26.000 Jevreja, a tek ih se "nekoliko desetina" spasilo. Ukupno ih je, prema podacima iste Komisije, pogubljeno oko 85%.³²

Protujevrejske mjere i način njihovog sprovođenja

Ove mjere mogu se svrstati u tri grupe:

- a) Mjere za ekonomsko uništenje Jevreja uključujući i pljačku, kao i uništenje jevrejskih kulturnih i istorijskih vrijednosti;
- b) Mjere za psihičko uništenje Jevreja;
- c) Mjere za fizičko uništenje Jevreja - genocid.

Ustaška kampanja protiv Jevreja vođena je pod lozinkom da "u NDH nema mjesta Židovima". Kakve je razmjere dobila ta kampanja pokazuje činjenica da su Jevreji osuđivani kao glavni krivci, ili među glavnima, za svaki pa i najmanji i beznačajni izged, s kojim nisu uopće imali nikakve veze.

Jevreji su u većem broju bili upućivani u konc. logore, od kojih su neki bili posebno za njih osnovani. Njih su prve uzimali za taoce prilikom odmazde zbog raznih akcija protiv ustaškog režima, koje su se sve više pojavljivale na čitavom području Nezavisne države Hrvatske. Najčešće se pri tome događalo da su taoci bili pogubljeni. Kakvom je brzinom tekao taj proces, najbolje pokazuje Pavelićeva izjava u intervju *Neue Ordnungu*, 24. avgusta 1941. godine, kojom prilikom je rekao: "Što se tiče Židova, mogu vam izjaviti da će oni u najkraćem roku biti konačno likvidirani."

O karakteru i oblicima ustaškog terora nad Jevrejima svjedoče mnogobrojni primjeri u pojedinim mjestima na području Nezavisne države Hrvatske. U Sarajevu je izdana naredba da svi Jevreji moraju odmah predati radioaparate i telefone iz svojih stanova, te im je zabranjeno posjećivanje kina.³³ Međutim, prema mišljenju vojnih predstavnika, u Sarajevu je postupak ustaških vlasti prema Jevrejima još uvijek nedovoljno strog, te se zahtijeva da treba „primijeniti svu strogost, prikupiti ih u konc. logore, prinuditi ih na prisilan rad, s njima izvoditi javne radove, uopće u gradu odrediti jedan dio, gdje bi se Židovi prikupili i odvojili od ostalog pučanstva". U svim mjestima gdje su Jevreji bili nastanjeni, atmosferu je

³⁰ E. Grin, n. dj.

³¹ U Zapisniku Kongresa SAD zabilježeno je istupanje senatora Ričarda Dž. Rasela iz Džordžije: "Na treću godišnjicu osnivanja 'nezavisne' Hrvatske... Stvarno su pobijeni svi hrvatski Jevreji, tako da su koncentracioni logori zatvoreni." U *Svet o nama 1941-1945*, Tom II, Slobodan Nešović, str. 153.

³² *Zločini fašističkih okupatora*, isto, str. 73 i 10.

³³ *Hrvatski narod*, 11. V i 16. V 1941. godine.

obilježavalo svakodnevno pljačkanje imovine, hapšenja, zabrane jevrejskih društava, isključivanje Jevreja iz svih društava,³⁴ obilježavanja jevrejskih preduzeća.³⁵

Sarajevska sefardska jevrejska opština je djelovala i u toku rata, ali je bila pod upravom povjerenika Srećka Bujasa, kao i aškenaska pod povjereništvom Branka Milakovića. Ova opština je u toku 1941. i 1942. godine veoma tijesno sarađivala sa jevrejskim opštinama u Zagrebu i Osijeku u cilju zbrinjavanja odvedenih Jevreja i pomoći jevrejskim zatočenicima u logorima.³⁶ Osim nje, na području Nezavisne države Hrvatske su se svojom aktivnošću istakla i Jevrejska opština u Mostaru (do novembra 1942. godine kada su svi Jevreji prebačeni u Dalmaciju, a kasnije u logor na otok Rab).

Obilježavanje žutom trakom i označavanje jevrejskih firmi

Jedina protujevrevjska mjera, koja je u NDH vremenski prethodila isto takvoj mjeri u Trećem rajhu, bilo je nošenje jevrejskog/židovskog znaka. U nekim mjestima u NDH to je počelo već koncem aprila, u drugima u toku mjeseca maja. U Trećem rajhu ta je mjera uvedena tek 1. septembra 1941. godine. Oblike tih znakova određivali su lokalni ustaški organi, te stoga nisu bili jednaki u čitavoj NDH.

Budući da je rasni kriterij bio presudan u određivanju tko mora nositi znak, po prvim lokalnim odredbama tim je znakovima bila obilježavana i dojenčad, pa su se u prvo vrijeme mogla po ulicama vidjeti dječija kolica sa židovskim znakom. Čak su i opatice i katolički svećenici, koji su bili Židovi po rasi, morali podići te znakove.

A u sjećanju jedne djevojčice iz Mostara: "1941. godine imala sam 7 godina i morala sam nositi znak "Ž" na rukavu i na leđima. Stidjela sam se jer sam bila jedina u mom razredu tako obilježena. U školu nisam išla ravno kroz grad, bilo me je stid, već sam zaobilazila i tako uvijek kasnila na nastavu."³⁷

Za primitak znakova predviđeno je pet dana, od 23. do 28. maja, a prema abecednom redu početnog slova prezimena uz "najstrože kazne" za sve koji se ne odazovu ovom pozivu: dužnost arijevacu bila je da prijave svakog Jevreja i Jevrejku za koje znaju da nisu primili znak ili da ga ne nose, što je kod Jevreja izazivalo dodatni pritisak. Kako je svim Jevrejima, bez obzira na vjeroispovijest, bilo naređeno nošenje znaka, tako su i "opatice i katolički svećenici, koji su bili Židovi po rasi, morali podići te znakove".³⁸ Cijena znaka od 20 dinara bila je za neke nedostižna, pa je to plaćanje palo na židovske zajednice u tim gradovima, što je značilo dodatno finansijsko opterećenje.³⁹

Redarstveno ravnateljstvo u Sarajevu izdalo je naredbu prema kojoj se "svi Židovi i Židovke moraju prijaviti redarstvenim postajama četvrti, u kojima su nastanjeni. Ako ne postupe po naređenju, pored upućivanja na prisilan rad biće kažnjeni najstrože novčanom globom... Oboljele osobe preko članova svojih obitelji moraju prijaviti domaću po primitku poziva, da su bolesni. Svakoga od njih pregledaće redarstveni liječnik i ustanoviti stupanj nesposobnosti ili bolesti. Za slučaj da tko od Židova ili Židovki obmane redarstvo, i ne pristupi na poziv, bit će posebno kažnjen najstrožom kaznom."⁴⁰

34 14. maja 1941. godine - Isključivanje Jevreja iz planinarskih društava.

35 Opširnije o tome usp. u knjizi *Zločini fašističkih okupatora*, isto, u drugom poglavlju, koje obuhvaća prikaz o teroru na području NDH.

36 O tome više se može naći u *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH*, str. 45-64.

37 Izjava Erna Danon-Cipra iz Mostara.

38 Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 128.

39 HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27445.

40 SNL, br. 5, 16. 5. 1941.

Prema naredbi Redarstvenog ravnateljstva, određeno je da se počevši od 1. maja 1941. godine nalaže “svima Židovima (muškarcima) u dobi od 15-60 godina, nastanjenima u gradu Sarajevu, da za vrijeme kretanja po gradu u već ranije određenom vremenu moraju nositi oko ruke vrpce (trake) propisane od ovoga ravnateljstva. Trake će biti od žute tkanine s plavo otisnutom židovskom šestokrakom zvijezdom u sredini, a s jedne strane šestokrake zvijezde pisat će latinicom Židov, a s druge strane na njemačkom jeziku Jude. Židovi će trake moći kupiti u zgradi Redarstvenog ravnateljstva u Sarajevu.”⁴¹ Počevši od 26. maja do 4. juna 1941. godine, posebno se svim Jevrejima strogo zabranjuje nošenje fesa.⁴² U početku je bila zamišljena kupovina traka u ustaškom redarstvu, ali kasnije je sva obaveza prebačena na jevrejsku zajednicu koja je morala kupiti određeni broj znakova za svoje članove. Na ime 5.000 komada znaka “Ž” Redarstvenom ravnateljstvu je 28. avgusta uplaćeno 25.000 kuna – isti dan je prodato 932 komada “Židovska traka” po 15 kuna.⁴³

Župska redarstvena oblast u Banjoj Luci pozvala je sve rođene Jevreje da bezuvjetno moraju nositi oznaku slovo “Ž”. “Od ovog su oslobođeni samo posjednici dopusnica. Prekršitelji će biti poslani u sabirni logor.”⁴⁴

U Tuzli je 9. juna 1941. godine objavljena vijest pod naslovom “Pooštrene mjere protiv Židova”, te se prenosi kako je još od ranije stupila na snagu odredba o obaveznom nošenju znaka. Međutim, navedeno je: “Mnogi su se toga žiga stidili i nisu ga nosili, ili su ga krili time, što su ga zavrnuili, pa se nije moglo jasno raspoznavati. Naredbom Zapovjedništva mjesta naređeno je pod prijetnjom najstrožijih sankcija, da svi Židovi – žensko i muško – počam od 14 godina pa na više moraju na lijevoj ruci nositi spomenute trake u širini od 10 cm. i to tako postavljene, da ih se može jasno raspoznavati... Ova odredba važi i za one Židove, koji su ranije promijenili svoju vjeru.”⁴⁵

Već 8. septembra, samo pet dana nakon odvođenja prvog transporta Jevreja u Krušćicu - prodate su značke “Ž” prema spisku za 85.150 kuna.⁴⁶

Reperkusije nove vlasti – osporena egzistencija: ekonomsko, psihičko i fizičko uništavanje Jevreja

Ekskomunikacija Jevreja započet će odmah s prvim danima ustaške vlasti. Iz dana u dan, ustaške novine izvještavale su o isključivanju Jevreja iz brojnih društava. Nije prošlo ni sedam dana od ustoličenja prve ustaške vlade do odredbe kojom je Jevrejima zabranjena posjeta kafanama, restoranima i gostionicama. Ovu odredbu *Hrvatski narod* prenijet će samo jednom rečenicom: “Prema odredbi ministarstva unutrašnjih poslova Židovima je zabranjen polazak kavana, restauracija i gostionica na području Države Hrvatske.”⁴⁷ O provedbi ove odredbe, za one malobrojne koji još zalaze u zagrebačke lokale i kavane, kaže se da su mjere protiv Jevreja “radikalne i beskompromisne”, a vlasnici javnih mjesta gdje bi Jevreji eventualno zalazili, upozoravaju se “da se to ne smije događati”.⁴⁸

Redarstveno ravnateljstvo u Sarajevu donijelo je naredbu o kontroli kretanja Jevreja: “Zbog učestalosti izgovora kako mnogi od njih idu na izlete u jutarnjim satima, ustanovljeno je da oni odnose hranu Židovima i Židovkama sakrivenim po selima, koji su pobjegli ispred potjere redarstvenih organa.

41 SNL, br. 11, 24. 5. 1941.

42 SNL, br. 12, 25. 5. 1941.

43 AJO, Knjiga blagajne, str. 33.

44 Ustaški glas (Banja Luka), 15. VII 1942. godine.

45 SNL, br. 25, 10. 6. 1941.

46 AJO, Knjiga blagajne, str. 37.

47 *Hrvatski narod*, Zagreb, br. 69, 22. IV 1941, 10.

48 *Novi list*, Zagreb, br. 20, 18. V 1941, 9.

Ustanovljeno je i to, da Židovi i Židovke odnose hranu i municiju sakrivenim četnicima.” Vlastima je poznato da su mnogi Jevreji promijenili stan, a da svoje novo boravište nisu prijavili. Stoga:

- “1. da ni jedan Židov ni Židovka ne smije odlaziti van grada, bilo to i na kraće vrijeme, bez prethodne prijave i odobrenja Redarstvenog ravnateljstva,
2. da niko od građana ne smije primiti na konačenje ili dulji boravak u svom stanu ni jednog Židova ili Židovku,
3. svi Židovi i Židovke, koji su promijenili stan, a promjenu stana nisu prijavili, moraju to učiniti u roku od 24 sata pod prijetnjom najstrože kazne.

Protiv prekršitelja gornjih naređenja postupit će se najstrože.”⁴⁹

Ustaški organi Redarstvenog ravnateljstva su primijetili “da Židovi u velikom broju nisu postupili po naredbi o postavljanju propisanih tabla Jüdisches Geschäft-Židovska radnja na svoje trgovine, da je ‘židovska radnja’. Stoga se naređuje, bez obzira postoji li u radnji povjerenik ili nije određen, da u roku od 24 sata na svoje radnje postave određene table, “koje mogu kupiti u zgradi Gradskog poglavarstva”.⁵⁰

Ranija naredba o kretanju Židova Sarajevom, ostaje na snazi, no slijede nadopune ravnatelja Redarstvenog ravnateljstva, dr. Branka Đikovića:

- “a) slobodno kretanje Židovima i Židovkama po gradu dozvoljavam u vremenu od 8 sati ujutro do 6 sati po podne. U 6 sati po podne, svi Židovi i Židovke moraju biti u kućama, u kojima su se prijavili kod Prijavnog ureda Redarstvenog ravnateljstva u Sarajevu. Od 5 sati ujutro imaju pravo slobodnog kretanja po gradu oni Židovi i one Židovke, koji za to imaju posebno izdate legitimacije (radnici željezničkih radionica ili drugih radionica, koji su zadržani do daljnjega na radu).
- b) Židovi i Židovke, kao prometnim sredstvima mogu se služiti i tramvajem. Međutim, Židovima i Židovkama zabranjena je vožnja u tramvajskim motornim kolima. Dozvoljavam vožnju Židovima i Židovkama tramvajem jedino u tramvajskim prikolicama, i to na zadnjoj platformi.⁵¹ U Sarajevu se posebno ističe, kao i u Zagrebu, da su intervencije za Židove “najstrože zabranjene”. “Osoba koja intervenira za Židova ili Židovku bit će poslana na prisilni rad ili najstrože kažnjena.”⁵²

Jevreji su bili pod udarom izravne naredbe odlaska na prisilni rad tamo gdje ih rasporede vlasti. Prema pisanju SNL, u gradu Sarajevu “Židovi dolaze na prisilni rad a da sa sobom nisu ponijeli hranu, kako je propisano naredbom”. Slijedi kako se Židovi tijekom prisilnog rada tuže nadzornicima da su gladni, dok na odgovor kako su hranu trebali ponijeti sa sobom, odgovaraju “da za nabavku hrane tobože nemaju novčanih sredstava. Da bi ostali na radu i da se ne bi mučili glađu, Redarstveno ravnateljstvo u Sarajevu izdalo je jutros naredbu Židovskoj bogoštovnoj općini sefardskog reda, kao i Židovskoj bogoštovnoj općini aškenaskog reda, da svakog dana za svoje vjernike koji budu pozvani na rad (pravovremeno će biti izvještavani o broju i mjestu gdje se Židovi nalaze na radu) o svom trošku nabave toplu hranu i kruh. Savjetovano je upravama općina, da organiziraju poljske kuhinje za prehranu Židova na prisilnom radu, i da bez interveniranja vlasti preuzmu svu odgovornost za redovnu prehranu svojih pripadnika.”⁵³

SNL prenosi vijest iz Zagreba kako će ustaško redarstvo pritvarati i upućivati u koncentracione logore one Jevreje “koji se nisu pokoravali odredbama, pa su se unatoč zabrane zadržavali i kretali u stanovitim

49 SNL, Sarajevo, br. 3, 14. V 1941, 5.

50 SNL, Sarajevo, br. 7, 18. V 1941, 5.

51 SNL, Sarajevo, br. 9, 21. V 1941, 5.

52 SNL, Sarajevo, br. 10, 22. V 1941, 6.

53 SNL, Sarajevo, br. 15, 29. V 1941, 5.

dijelovima grada". Ova vijest od 5. juna 1941. objavljena je pod naslovom "Neposlušni Židovi šalju se u koncentracione logore".⁵⁴

U *Hrvatskom narodu* objavljena je cijela "Naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih tvrtka", na temelju točke 5. Zakonske odredbe o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda,⁵⁵ koju potpisuje ministar unutarnjih poslova dr. Andrija Artuković Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda od 4. juna 1941. godine zabranila je Židovima "sudjelovanje u radu, organizacijama i ustanovama društvenog, omladinskog, športskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu".^{56, 57}

Prema naredbi unutrašnjih poslova Nezavisne države Hrvatske, dr. Andrije Artukovića, od 4. juna 1941. godine, započinje s radom Rasno-političko povjerenstvo,⁵⁸ koje se "sastoji iz rasno-političkog vijeća, rasno-političkog ureda i drugih pomoćnih ustanova";⁵⁹ zadatak mu je "davati mnijenja i stavljati prijedloge u svim dvojbenim slučajevima rasne pripadnosti".

Pet dana nakon što je *Novi list* objelodanio naredbu prema kojoj se zabranjuje Židovima pojavljivanje i kupovanje na tržnicama sve do 10 sati prije podne, iskonstruisan je tekst pod naslovom "Ogavna špekulacija na zagrebačkim tržnicama".⁶⁰

54 SNL, Sarajevo, br. 22, 6. 6. 1941, 3.

55 Točka 5. U zakonskoj odredbi o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskoga naroda glasi: "Ne arijcima i državnim pripadnicima je zabranjeno izvešanje Hrvatske državne i narodne zastave i isticanje hrvatskih narodnih boja i emblema. Sve promjene židovskih prezimena koje su izvršene poslije 1. prosinca 1918. godine stavljaju se izvan krijeposti, te se imaju zamijeniti sa prvotnim prezimenima. Tko je Židov određuje zakonska odredba o rasnoj pripadnosti." *Ustaša*, dok. o ustaškom pokretu, str. 163-164.

56 Goldstein, *Holokaust*, str. 150.

57 *Hrvatski narod*, Zagreb, br. 111, 5. 6. 1941.

58 Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 151 i 152. "Nadležne vlasti su 4. lipnja 1941. pri MUP-u osnovala Rasnopolitičko povjerenstvo. U njegovoj strukturi djelovalo je Rasnopolitičko vijeće (u kojem je bilo najmanje devet stručnjaka – biologa, liječnika, pravnika itd.), Rasnopolitički ured te "druge pomoćne ustanove". Rasnopolitičko povjerenstvo imalo je niz zadataka: "Izrađivati prijedloge i nacрте zakona, zakonskih odredaba i naredaba koje zasijecaju u područje rasne biologije, rasne politike i rasne higijene i eugenike... davati mnijenje o svim takvim prijedlozima zakona, utvrđivati rasnu pripadnost, posebno u dvojbenim slučajevima", održavati veze sa sličnim ustanovama u drugim državama itd. Članovi Rasnopolitičkog vijeća morali su biti čistog arijevskog podrijetla, a rad vijeća morao se čuvati kao najstroža tajna. Budući da su radili tako odgovoran posao, bilo je predviđeno da članovi za svoj rad dobivaju nagradu koju određuje ministar unutarnjih poslova. Ministarstvo zdravstva birokratski je savjesno obavilo svoj dio posla: dostavilo je MUP-u prijedlog članova Rasnopolitičkog vijeća.

Na temelju Naredbe o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja, izdane 4. lipnja, svi su državni službenici morali popunjavati neki od obrazaca Izjave o rasnoj pripadnosti. "Neispravni podaci i prešućivanje poznatih podataka povukli bi za sobom kaznu zatvora od najmanje 3 mjeseca i gubitak službe, odnosno prava vršenja zvanja", kako piše na jednom od tih obrazaca. Na poledini se detaljno objašnjava kako se "u rubrici za pretke do trećeg koljena imadu navesti samo predci-nearijci i to ne imenom, nego samo oznakom rasne pripadnosti, na pr. "otac Židov", ili: "baka Ciganka", ili: "jedan pradjed Crnac", "jedna prababa Židovka". Navesti se imadu samo oni preci, kod kojih počinje nearijska loza. Na pr. ako je otac Židov, onda se ne navode i djed i baka po ocu, jer je samo po sebi razumljivo, da su roditelji Židova također Židovi." U obrascu stoji da "kao nearijci osim Židova, u prvom redu dolaze u obzir Cigani, Tatai, Kalmiki, Armenci, Perzijanci, Arapi, Malajci i Crnci". Posebno se naglašava kako se vjera kod predaka ne spominje, nego samo rasna pripadnost: ako su bili na pr. svi pradjedovi Židovi Mojsijeve vjere, a djed i baka pokršteni Židovi i otac prekršteni Židov, ima se navesti samo: "Otac Židov", jer se polaže važnost samo na rasnu pripadnost.

Svi ti "rasni" poslovi ustaškim su vlastima bili važni samo u slučaju Židova i Roma – iako se spominju "Tatai, Kalmiki, Armenci, Perzijanci, Arapi, Malajci", oni su im bili posve nevažni."

59 *Novi list*, Zagreb, br. 37, 5. 6. 1941.

60 *Novi list*, isto.

Popratni oblici progona – pljačka imovine, oduzimanje radnji, stanova, prisilni rad i druga zlostavljanja

Pljačka jevrejske imovine otpočet će odmah po dolasku ustaša na vlast. Provođenje protijevrejske politike prati snažna i osmišljena propaganda koja nalazi “objašnjenja” za mjere i postupke kad je riječ o jevrejskoj imovini. U jevrejskim radnjama, trgovinama, preduzećima, postavljeni su ustaški povjerenici. Zakonska odredba o imenovanju povjerenika kod privrednih preduzeća, donesena je već 19. aprila 1941. godine. Tako se vlastima Nezavisne države Hrvatske već prvih dana, otvoreno, kao na dlanu, podaštrla jevrejska imovina kojom su praktički mogli potpuno slobodno raspolagati. Zakonska odredba o ustaškim povjerenicima stala je u jedan paragraf: “Dužnost povjerenika u privrednim poduzećima i ustanovama mogu vršiti samo oni povjerenici, koji su postavljeni po Ministarstvu narodnog gospodarstva. Povjerenici, koji nisu postavljeni u smislu ove Odredbe, razriješuju se časom stupanja na snagu ove Odredbe njihove dužnosti.”⁶¹ Čak se iz teksta ove Zakonske odredbe može sagledati samovolja pojedinaca u njihovoj čistoj pljački ili nadziranju jevrejske imovine.

Nakon sistematskog pljačkanja jevrejske imovine, vlasti uviđaju da je nužno donijeti i zakonske odredbe koje će regulirati posljedice pljačkanja. Vlasti Nezavisne države Hrvatske su gotovo odmah pristupile evidentiranju jevrejske imovine. Već 5. juna 1941. godine objavit će se Zakonska odredba o obvezatnoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća, te Zakonska odredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka. *Hrvatski narod* će, kao najnovije vijesti, objaviti donošenje ovih zakonskih odredaba pod naslovom “Židovi su dužni prijaviti svoju imovinu”, uz jasnu uputu kako je ista obaveza propisana “i za židovska privredna preduzeća, koja država može samo dalje voditi, dati u zakup, prodati ili likvidirati u korist države”.⁶² O ovim odredbama u *Novom listu* osvanut će upečatljiv naslov: “Židovi su dužni u roku od dvadeset dana prijaviti svoju imovinu.”

Postupak sa jevrejskom imovinom pod okupacijom 1941-1945. u Sarajevu i uopšte

Za Nezavisnu državu Hrvatsku je karakteristično da se svi progoni vrše sa nekamufliранom svrhom: domoći se imovine žrtava, kako pokretne, tako i nepokretne. U isto vrijeme, namjera vlasti je bila zauzimanje jevrejskih stanova, dućana, skladišta itd. uz prethodno psihičko i fizičko uništavanje Jevreja.

Odmah po uspostavljanju ustaške vlasti u Sarajevu se počelo postavljanjem “povjerenika” u jevrejskim radnjama. Ti su povjerenici postepeno svojim postupcima digli takav glas, da ih je narod bez sustezanja nazvao “pronevjerenicima”, pa se mnogi povjerenik sustezao da uopće prizna to svoje zvanje.

Kada je započelo masovno odvođenje Jevreja u logore, septembra 1941. godine, postupak je bio drukčiji. Stanovi odvedenih bili su “zapečaćeni” kao svojina države (“Ponova”), a žrtvama je pred polazak ostavljeno 15, 10 ili 5 minuta da se “spreme”.

Jevrejske su radnje na gore izložen način “prodate” novim vlasnicima (u najviše slučajeva su to bili dotadašnji povjerenici) za svega Kn. 208,752.726,00. Notorno je da su procjene vršene tako da je procijenjena radnja stvarno predstavljala 4-5 pa i 8 puta veću vrijednost od same procjene. Može se, dakle, uzeti, da su te radnje predstavljale tada vrijednost od 1 milijarde dinara (g. 1941).

⁶¹ Zakoni, zakonske odredbe, naredbe, 1, isto, str. 26.

⁶² Hrvatski narod, Zagreb, br. 112, 6. VI 1941, 14.

PRILOG

HRONOLOGIJA HOLOKAUSTA U BOSNI I HERCEGOVINI

1935.-1939.

Formiranje vlade Milana Stojadinovića - započinjanje procesa fašizacije Kraljevine Jugoslavije.

1938.

U Bosni i Hercegovini useljavaju se brojni Jevreji - izbjeglice iz Austrije, Njemačke, Poljske i Čehoslovačke.

1939.**3. JANUAR**

Odredba Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije o pravilima ponašanja svih konzularnih predstavništava u pogledu izdavanja viza za strane državljane jevrejske narodnosti.

24. JANUAR

Započinjanje "ukupnog rješavanja jevrejskog pitanja" putem emigriranja evakuiranja na "najpogodniji način".

29. MART

Okružnica Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije "da se ni u kom slučaju ne smiju izdavati tranzitne vize većim grupama Židova..."

27. MAJ

Zapovijed (upućena konzulatima) Predsjednika Vlade u šest tačaka vezano za ulazak i boravak stranih Jevreja na prostoru Jugoslavije.

NOVEMBAR

Naredba ministra vojske i mornarice, armijskog generala Milana Nedića, da se "obrazi pažnja na uvlačenje u naš starešinski kadar Mađara, Nemaca i Jevreja zbog očitih posledica".

1940.**POČETAK 1940.**

Naredba ministra Nedića da se svi "naši državljani mojsijevske veroispovesti koji promene veru, vode i dalje kao Nesloveni

u kom cilju im u podacima vojne evidencije uvek stavljati pored sadanje veroispovesti podatak: (bivši mojsijevac)".

5. AVGUST

Ministarstvo unutrašnjih poslova raspušta jevrejske lože Bnej Brita.

5. OKTOBAR

Na osnovu odluke Ministarskog savjeta od 16. septembra - Uredba o mjerama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja s predmetima ljudske ishrane.

Na osnovu čl. 1. st. 2. i čl. 4. Uredba o upisu lica jevrejskog porijekla za učenike univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola, ministar Anton Korošec uvodi Numerus klausus, prema kome se moglo upisati u ove obrazovne institucije samo pola postotka Jevreja u odnosu na studente iz drugih naroda.

Isključivanje Jevreja iz nekih rodova vojske, do ograničavanja polaganja oficirskih ispita i profesionalnog napredovanja.

15. OKTOBAR

Konfinirane jevrejske izbjeglice na teritoriji Bosne i Hercegovine. (Slatina kod Banja Luke - 58; Bosanski Šamac - 34; Čapljina - 147; Derventa - 120; Gacko - 117)

1940.

25. MART

Jugoslavija je zaključila ugovor sa Njemačkom o pristupanju Trojnom paktu.

27. MART

Vojni državni udar - odbacivanje pristupanja Trojnom paktu.

6. APRIL

Njemačka je izvršila invaziju na Kraljevinu Jugoslaviju.

10. APRIL

Proglašena Nezavisna Država Hrvatska.

15. APRIL

Hitler priznaje Nezavisnu Državu Hrvatsku.

16. APRIL

Sarajevo - devastacija i pljačkanje sinagoge "Il kal Grandi".

17. APRIL

Zakonska odredba za obranu naroda i države - podloga na kojoj su se zasnivale sve kasnije odredbe kaznenog zakonodavstva.

Banja Luka - Viktor Gutić postavljen za ustaškog stožernika za područje Vrbaske banovine.

18. APRIL

Donesen je prvi protivjevrejski zakon u Nezavisnoj državi Hrvatskoj - Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine - Tom odredbom bili su proglašeni nevažećim svi pravni poslovi između Jevreja, kao i Jevreja i nejevreja, sklopljeni unutar dva mjeseca prije proglašenja Nezavisne države Hrvatske.

19. APRIL

Zakonska odluka o imenovanju povjerenika kod privrednih preduzeća.

20. APRIL

Odluka o formiranju prvog logora u Nezavisnoj državi Hrvatskoj – Logor “Danica” kod Koprivnice.

22. APRIL

Zakonska odredba Poglavnika o otpuštanju nastavnika gimnazija i građanskih škola iz državne službe sa teritorije bivše Drinske banovine.

23. APRIL

Njemačko-italijanski dogovor o podjeli teritorije Nezavisne države Hrvatske na dva okupaciona područja.

Banja Luka - poziv svim vlasnicima trgovina, radnja i ostalih lokala da u roku od 15 dana izmjene natpise ćirilicom sa latinicom.

24. APRIL

U Sarajevskom novom listu objavljena je odluka o pripajanju Bosne i Hercegovine novostvorenoj Nezavisnoj državi Hrvatskoj.

24./25. APRIL

Sarajevo – dolazak naoružanih odreda tzv.zaštitni lovci (ustaški emigranti) koje je predvodio Slavko Kvaternik i general Glez-Horstenau.

27. APRIL

Naredba ustaškog redarstva da “Srbi i Židovi ne smiju nositi hrvatske znakove i trobojnice, Srbi i Židovi ne smiju na svojim radnjama i kućama isticati hrvatske zastave, Židovi ne smiju posjećivati javne lokale”.

30. APRIL

Zakon o hrvatskom državljanstvu prema kojem je državljanin Nezavisne države Hrvatske samo osoba arijskog porijekla.

Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti.

Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti Hrvatskog naroda, kojim se zabranjuje sklapanje brakova između Židova i osoba arijskog porijekla.
Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti.

Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti Hrvatskog naroda, kojim se zabranjuje sklapanje brakova između Židova i osoba arijskog porijekla.

2. MAJ

Zakonska odredba o redovitom poslovanju i spriječavanju sabotaze u privrednim preduzećima, uperena isključivo protiv Jevreja, vlasnika preduzeća.

Naredba po kojoj se sve promjene jevrejskih prezimena stavljaju van snage i imaju se zamijeniti s prvobitnim prezimenom.

3. MAJ

Osnovan Ured za obnovu privrede koji je bio jedini ovlašten trgovati imovinom jevrejskih (židovskih) preduzeća.

Poglavnikove odredbe o rasnoj pripadnosti.

Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog naroda.

Zakonska odredba o prelasku s jedne vjere na drugu.

5. MAJ

Dr. Ante Pavelić izjavljuje "da će se židovsko pitanje u NDH radikalno riješiti prema rasnim i gospodarskim gledištima".

Banja Luka – Naređenje svim Srbima i Jevrejima da u roku 24 sata isele iz centra grada u najudaljenija predgrađa.

6. MAJ

Zakonska odredba o zabrani zaposlenja ženskih osoba u nearijevskim kućanstvima.

7. MAJ

Sarajevo - Jevrejima je zabranjeno posjećivanje bioskopa, držanje radio-aparata i telefona.

Zakonska odredba o uspostavljanju Ravnateljstva za javni red i sigurnost (RAVSIGUR). Istom odredbom predviđeno je da se RAVSUGUR sastoji od devet odsjeka, među kojima je većina imala neke nadležnosti i u odnosu na Jevreje.

11. MAJ

Sarajevo - Naredba o obaveznom stavljanju natpisa na jevrejskim radnjama - Židovska radnja - "Jüdisches Geschäft".

Naredba, kojom se u sve jevrejske radnje postavljaju povjerenici.

13. MAJ

Naredba o zabrani ritualnog klanja i stavljanja u promet svih vrsta životinja ritualno zaklanih, čije meso služi za ljudsku ishranu - Sem toga, tom naredbom se zabranjuje Jevrejima primjena ritualnog klanja, kao i korištenje mesa životinja koje su ritualno zaklane i za njihovu vlastitu upotrebu.

Isključivanje Jevreja iz planinarskih društava.

14. MAJ

Sarajevo - Naredba o zabrani kretanja sarajevskih Jevreja van reona Sarajeva, "jer je utvrđeno da i Židovi i Židovke odnose hranu i municiju sakrivenim četnicima". Istom naredbom zabranjeno je građanima da "primaju na konačenje ili duži boravak Židove."

Banja Luka – Naredba dr. Viktora Gutića, stožernika Bosanske Hrvatske: "Naređujem, da se Židovi i Srbi nastanjeni u gradu Banja Luci smiju kretati na području Banja Luke samo od 6 sati prije podne do 9 sati na večer. Od 9 sati navečer pa do 6 sati ujutru, ne smiju izlaziti na ulicu, već se imaju zadržavati u svojim stanovima".

15. MAJ

Naređenje italijanskog Ministarstva inostranih poslova u Rimu, upućeno italijanskom Poslanstvu u Zagrebu u kojem se traži preduzimanje mjera za spriječavanje prebacivanja Jevreja iz Bosne i Hercegovine u Dalmaciju.

16. MAJ

Gradsko poglavarstvo Sarajevo - Odluka o upotrebi utroška od prodatih natpisnih tabla "Židovska radnja".

Zakonska odredba o dužnostima i pravima povjerenika imenovanih kod privrednih preduzeća.

17. MAJ

Naredba Ministra narodnog gospodarstva - Odjel za državne finansije broj 608/41 - kojom se Jevreji otpuštaju iz državne službe.

21. MAJ

Zakon o davanju otkaza onima koji nisu pripadali "arijskoj" rasi, poput Jevreja, Srba ili Roma.

22. MAJ

Objavljena je Zabrana kontakta Jevreja sa arijevim osobama.

Zabrana intervencija za Jevreje "a svaka osoba koja intervenira za Židova ili Židovku biti će pozvana na prisilni rad ili uhićena po postojećim zakonskim odredbama biti najstrožije kažnjena".

24. MAJ

Redarstvena naredba Židovima, da moraju svi Židovi - muškarci od 15 do 60 godina u roku od 26. V do 4. VI 1941. godine i nakon toga roka nositi oko lijeve ruke žute trake sa plavo utisnutom šestokrakom zvijezdom, da su se već izdaleka razlikovali od drugih po natpisu, koji su nosili na lijevoj ruci Židov-Jude.

Vrhovna uprava Franjevačkog reda u Rimu poslala je vrlo važnu uputu svim franjevačkim zajednicama u Nezavisnoj državi Hrvatskoj u kojoj se "strogo zabranjuje sudjelovanje franjevaca u ustaškom pokretu, bilo kakva suradnja s režimom u progonima Srba i Židova".

Naredba o predaji radio-aparata Židova i Srba.

Naredba Redarstvenog ravnateljstva "naredba Židovima: zabranjene intervencije za Židove".

25. MAJ

Sarajevo - Zabrana nošenja fesova od strane Židova i Srba.

MAJ

Gradačac - deportacija Jevreja.

27. MAJ

Donošenje Upute prigodom prelaza s jedne vjere na drugu.

28. MAJ

Dopis Državnog ravnateljstva za gospodarstvenu ponovu o popisu jevrejskih fondova kod novčanih zavoda u Sarajevu.

Banja Luka - Zabrana kupanja svim Jevrejima i Srbima u Banji Slatini, Laktašima i Gornjem Šeheru pod prijetnjom najstrožije kazne. "Za neposlušnost ove odredbe odgovaraće ne samo lica koja bi isti prekršila, nego i ravnatelji odnosno vlasnici pomenutih banja."

29. MAJ

Sarajevo - Naredba o "organizovanom" odvođenju Jevreja na prisilne radove.

Sarajevo "Troškove za prehranu Židova na prisilnom radu moraju snositi općine Sefardskog i Aškenaskog reda".

Sarajevo - Srećko Bujas preuzima povjereničku dužnost sefardske vjerske općine.

31. MAJ

Zakonska odredba kojom se najamnina za jevrejske stanove, trgovine i lokale ima dostavljati redarstvenim postajama, a ne vlasnicima.

2. JUNI

Pavelić izdaje naređenje o formiranju logora nosilo je zvaničan naziv "Izvanredna zakonska odredba".

3. JUNI

Sarajevo - Prvi pokušaj kontribucije od 1.000.000 (jedan million) dinara "kao kaznu što većina Židova grada Sarajeva unatoč odredbe ravnatelja redarstva do danas nije stavilo oko ruke propisanu žutu traku, kao oznaku njihove rasne pripadnosti"

4. JUNI

Naredba o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja objavljena u Narodnim novinama (+ Uputa za sastav popisa).

Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijevske kulture hrvatskog naroda. Tom naredbom bilo je zabranjeno da Jevreji rade u društvenim, omladinskim, sportskim, kulturnim i prosvjetnim organizacijama i ustanovama. Sem toga, Jevrejima se zabranjuje da se bave književnošću, novinarstvom, likovnom i glazbenom umjetnošću, kazalištem i filmom.

Naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju židovskih tvrtki.

Zakonska odredba o promjeni židovskih prezimena prema kojoj su svi Jevreji morali ponovo preuzeti svoja stara prezimena i pisati ih istim pravopisom kao što je bilo do 01.12.1918.g.

Naredba Ministra unutarnjih poslova "da sve židovske tvrtke moraju pored naziva staviti oznaku iz koje će se vidjeti da je to židovska tvrtka".

Naredba o osnivanju rasno-političkog povjerenstva u čiju je nadležnost spadalo izrađivanje prijedloga i nacрта zakona, zakonskih odredbi i naredbi koje "zasijecaju područje rasne biologije, rasne politike i rasne higijene ili eugenike".

5. JUNI

Zakonska odredba o spriječavanju prikrivanja židovskog imetka.

Zakonska odredba o obaveznoj prijavi imetka Židova i židovskih preduzeća

- Provedbena naredba - Zakonske odredbe o obaveznoj prijavi imetka Židova i židovskih preduzeća.

JUNI

Banja Luka - Na svim javnim mjestima istaknut je natpis: "Zabranjen ulaz Jevrejima, Srbima i psima".

8. JUNI

Sarajevo - Sarajevski novi list: "Pomagači Židova bit će kažnjeni".

9. JUNI

Objavljen Obrazac 1 - Obavezna prijava imetka Židova (+ uputa za ispunjavanje obrasca).

Objavljen Obrazac 2 – Obavezna prijava židovskih poduzeća, odnosno poduzeća, koja u cjelosti ili djelomično pripadaju Židovima (+ uputa za ispunjavanje obrasca).

10. JUNI

Dopisi svim odjelima ustaškog povjereništva u Sarajevu, Redarstvenom ravnateljstvu u Sarajevu i Gradskom poglavarstvu u Sarajevu o provođenju Naredbe o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja.

Sarajevo - Uspostava Podružnice državnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu koja će “konačno provesti likvidaciju u prvom redu židovskih radnji u Sarajevu”.

Sarajevo – Sudije Srećko Bujas i Branko Milaković preuzimaju povjereništva za sefardsku i za aškenasku vjersku opštinu.

Ministarstvu unutarnjih poslova poslan dopis svih Srba i Jevreja u službi unutarnje uprave kod kotarske oblasti u Sarajevu, Foči, Srebrenici i Vlasenici, kod kotarske ispostave u Goraždu, Kalinoviku i Prači.

11. JUNI

Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda.

Provedbena naredba zakonske odredbe “o obveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća”.

Naredba o ustrojstvu i djelokrugu rada rasno-političkog povjerenstva.

Naredba o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja.

12. JUNI

Upute generalnog definitorija franjevcima hrvatskog jezičnog područja, da pomažu i štite ugrožene pripadnike drugih vjera i naroda.

SREDINA JUNA

Na udaljenosti od 5 km od Gospića formiran je sabirni logor.

14. JUNI

Sarajevo - Naredba Zapovjedništva 4. hrvatske oružničke pukovnije kojom se naređuje hapšenje Jevreja sa ili bez propusnice, ako se nađu van gradskog reona. Tom naredbom željelo se onemogućiti sarajevskim Jevrejima odlazak u partizane.

15. JUNI

Sarajevo - “Židovi se moraju prijaviti vjerskim općinama”.

16. JUNI

Banja Luka – Proglas povjerenicima jevrejskih radnji o isticanju oznake “ŽIDOVSKA TVRTKA”.

Banja Luka – odvedeno još desetak Jevreja u Staru Gradišku.

17. JUNI

Banja Luka - Jevreji počeli nositi “židovske znakove”.

JUNI

Banja Luka – Odvođenje prve partije Jevreja od 30 muškaraca odvedena u nepoznatom pravcu.

15. JUNI	Sarajevo - Srbi i Jevreji ne mogu biti članovi Ferijalnog saveza.
22. JUNI	Sarajevo – poziv svim Jevrejima da na naročitim formularima (Obrazac 1 i 2) prijave sav svoj imetak. Bihać - pohvatani su i zatvoreni svi Jevreji.
24. JUNI	Bihać - deportacija Jevreja u logor u selo Bukovača kod Bosanskog Petrovca.
25. JUNI	Jevreji moraju prijaviti promjenu stanovanja.
26. JUNI	Uredba o osnivanju koncentracionih logora, koju su potpisali “poglavnik” dr. Ante Pavelić i ministar unutrašnjih poslova Andrija Artuković. Naredba kojom su Jevreji morali predati svoje fotoaparate, kinokamere i kinoprojektore. Izvanredna zakonska odredba kojom su Jevreji smatrani odgovornim zbog “uznemiravanja pučanstva i otežavanja opskrbe i prema tome će se proti njima postupati i spremati povrh kazneno - popravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom”.
27. JUNI	Derventa - Pokupljeni su svi Jevreji i odvedeni su vozom u Zagreb, ali su poslije 8 dana vraćeni u Derventu.
28. JUNI	Visoko - pohapšene su skoro sve muške osobe i zatvorene kao taoci.
JUNI 1941.	Doboj – prva deportacija Jevreja. U Gospiću osnovan logor.
1. JULI	Zakonska odredba o osnutku Državnog ravnateljstva za gospodarstvenu ponovu, s pravom otkupa židovske imovine. Židovi moraju predati fotografske aparate. Otpočinjanje sa radom Velike župe Vrhbosne.
3. JULI	Okružnica prema kojoj prijelaz Židova na katolicizam ne znači izuzeće od Zakona o rasnoj pripadnosti. Sarajevski novi list: “Prijava imetka Židova i židovskih preduzeća”.
4. JULI	Banja Luka – Hrvatska Krajina - Poglavnikov proglas i odobrenje da vojnički izobraženi Hrvati mogu dobrovoljno sudjelovati u borbi protiv židovsko-boljševičke Moskve.
8. JULI	Odluka Ustaškog ravnateljstva za javni red i sigurnost – svi uhapšeni Jevreji iz njihovih domicilnih boravišta moraju biti upućeni u logor u Gospiću.

20. JULI

Bosanski Brod – deportacija prve grupe Srba i Jevreja u logor u Gospiću.

23. JULI

Raspis svim župama, ustaškom povjereniku za Bosnu i Hercegovinu Francetiću, o hitnom hapšenju “svih Židova i Srba koji su već bili poznati kao komunisti, bilo pak da su i malo sumnjivi... i ima ih se smjesta otpremiti u zbiralište”. (Odmah po hapšenju trebalo ih je uputiti u logor u Gospiću).

26. JULI

Sarajevo – Ravnateljstvo ustaškog redarstva Židovski odsjek - Proglas Židovima – da se “svaki starješina židovske obitelji, kao i samci Židovi i Židovke moraju prijaviti radi popisa” i to: 28 VII od slova A do slova M i 29 VII od slova N do slova Ž u stražarnicama Beledija, Ajas, Čobanija i Kolodvor.

28. JULI

Banja Luka - Naređenje Ustaškog stožera za Bosansku Krajinu o hapšenju “40 glava jevrejskih porodica” – svi preostali Jevreji.

30. JULI

Okružnica o Uputi u vezi s prekrštavanjem pravoslavnog stanovništva, izričito je istaknuto da prelaz Židova na katolicizam nema nikakva utjecaja na njihov položaj, jer je on jasno definiran u odredbi o rasnoj pripadnosti.

1. AVGUST

Sarajevo - strijeljano 26 Srba i Jevreja, krivaca za izvršenu “sabotažu”.
Bosanski Šamac - deportacija Jevreja.
Bijeljina - deportacija Jevreja.
Zavidovići - deportacija Jevreja.
Turbe - deportacija Jevreja u logor u Gospiću.
Derventa - deportacija prve grupe od 25 Srba i Jevreja u logor u Gospiću.
Visoko - deportacija Jevreja u logor u Gospiću.
Sabirni centar Zagrebački zbor – dovedeni Jevreji iz Doboja i Zavidovića.

2. AVGUST

Bugojno – strijeljanje 12 Jevreja.

Sarajevo - upućeno 14 Jevreja u logor u Gospiću.

8. AVGUST

Derventa – deportirana je druga grupa Srba i Jevreja u logor Gospić u kojem su strijeljani.

2.-30. AVGUST

U sabirni centar na Zagrebačkom zboru dovedeni su svi uhapšeni Jevreji iz Travnika i jedan dio iz Sarajeva.

16. AVGUST

Formirana je Ustaška nadzorna služba (UNS) – koja je između ostalog naređivala hapšenja i otpremanje u logore Jevreje komuniste, Srbe, Rome itd.

19. AVGUST

Formiran logor Krapje (Jasenovac I) - dovođenje prve grupe sarajevskih Jevreja.

20./21. AVGUST

U jasenovačku grupu logora počeli pristizati prvi logoraši.

AVGUST	Bosanska Gradiška - deportacija Jevreja.
AGUST	Sanski Most - deportacija Jevreja.
26. AVGUST	Zakonska odredba o Ustaškoj nadzornoj službi (UNS).
27. AVGUST	Zakonska odredba o preuzimanju svih zgrada i imanja koji su pripadali Židovima, a koja prelaze u nadležnost gradskih i kotarskih predstavništava s pravom ubiranja zakupnine.
3. SEPTEMBAR	Sarajevo - odvođenje druge grupe od 500 Jevreja u logor (Kruščica).
8. SEPTEMBAR	Cazin (Zagora kod Bihaća) – zaklano je 17 Jevreja iz Cazina.
9. SEPTEMBAR	Zakonska odredba o podržavljenju imetka Židova.
10. SEPTEMBAR	Formiran logor kod sela Bročice (Jasenovac II).
	Sarajevo - Uspostava podružnice Državnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu na čelu sa Hamidom Kurbegovićem koja ima za cilj “provesti konačnu likvidaciju židovskih radnji u Sarajevu”.
12. SEPTEMBAR	Naredba da svi “Židovi stariji od 6 godina moraju nositi židovski znak”.
20. SEPTEMBAR	Zenica - deportacija prve grupe Jevreja.
SEPTEMBAR	Gračanica - deportacija Jevreja. Prijedor - deportacija Jevreja. Tešanj- deportacija Jevreja. Mostar – Donošenje Rezolucije Muslimana grada Mostara.
JESEN	Sarajevo - Konfiskovan stari opštinski (sefardski) ljetopis “Pinkas”.
2. OKTOBAR	Kiseljak - deportacija Jevreja.
	Zakonska odredba o postupku kod komunističkih napadaja kada se počinitelj ne pronađe, čime je formalnopravno legaliziran i ozakonjen sistem odmazde, u kojima su Jevreji prvi uzimani za taoce i pogubljeni.
2. OKTOBAR	Kruščica – odvođenje muškaraca u Jasenovac,a žena i djece u Loborgrad.
6. OKTOBAR	Osnovan logor Loborgrad kroz koji je prošlo 1700 žena i djece, uglavnom iz Sarajeva.
9. OKTOBAR	Zakonska odredba o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća.
10. OKTOBAR	Sarajevo – “Kažnjeni Židovi i Židovke prisilnim radom zbog nabijanja cijena”.
12. OKTOBAR	Sarajevo - Udruženje muslimanske uleme El-Hidaje

OKTOBAR

je donijelo poznatu Sarajevsku rezoluciju.

Tuzla - grupa od 80 fašistički nastrojenih građana nasrnula je na sinagogu demolirala je, zapalila, a potom razrušila do temelja.

Formiran logor kod sela Jasenovac (Jasenovac III).

4. OKTOBAR

SNL - Židovi ne smiju kupovati u arijevskim radnjama.

16./17. OKTOBAR

Sarajevo - masovno interniranje Jevreja.

17. OKTOBAR

Sarajevo - Naredba "Židovima o kretanju gradom subotom i nedeljom".

18. OKTOBAR

Sarajevska rezolucija El-Hidaje.

26./27. OKTOBAR

Sarajevo - deportacija (400+30+360 u dva transporta) Jevreja u Jasenovac.

31. OKTOBAR

Zabrana Jevrejima putovanja u I. i II. razredu.

4. NOVEMBAR

Obavijest stanovništvu: "Tko Židovima pomaže u bijegu spada pod Prijeki sud".

13. NOVEMBAR

Ravnateljstvo ustaškog redarstva Nezavisne države Hrvatske u Zagrebu obavještava "Veliku župu Dubravu" u Dubrovniku: "Svi Jevreji izbjeglice, muškarci od 16 do 60 godina, koji su privremeno smješteni u Čapljini, moraju otpremiti u logor Jasenovac".

16. NOVEMBAR

Sarajevo - hapšenje 2.200 Jevreja i odvođenje u koncentracioni logor Jasenovac i Đakovo (700 muškaraca i 800 žena).

Sarajevo - hapšenje 35 Jevreja, članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera odvođenje u koncentracioni logor Jasenovac.

22. NOVEMBAR

Rezolucija muslimana iz Banja Luke upućena članovima vlade.

25. NOVEMBAR

Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilan boravak u sabirne i radne logore, čime je formalnopravno ozakonjen sistem logora.

NOVEMBAR

Osnovan ženski logor Gornja Rijeka (kraj Križevaca) u kojem je smješteno stotinjak starijih žena iz logora Loborgrad.

1. DECEMBAR

Deportacija žena i djece iz Sarajeva u Sabirni logor Đakovo.

2. DECEMBAR

Osnovan logor u Đakovu (za žene i djecu).

16./17. DECEMBAR

Brčko - Ubijeno mučki na mostu i bačeno u Savu 147 Jevreja.

U Đakovo su stigla dva željeznička transporta sa ženama i djecom, najvećim dijelom iz Sarajeva. Među njima je bilo oko 1.830 Jevrejki sa

djecom i oko 50 Srпкиnja.

Olovo - otpremljeni za Jasenovac transport od 20 muškaraca i odraslije muške djece.

19. DECEMBAR

Brčko - Ubijeno na pravoslavnom groblju 300 Jevreja - izbjeglica.

23. DECEMBAR

Drugi transport žena i djece iz Sarajeva u Sabrini logor Đakovo.

27. DECEMBAR

Zavidovići - druga grupa Jevreja sprovedena u Jasenovac.

28. DECEMBAR

Sarajevo - u kinu Drina Premijera senzacionalnog dokumentarnog filma "Vječni Židov - Der ewige Jude".

30. DECEMBAR

Odluka Državnog ravnateljstva Nezavisne Države Hrvatske da se Ministarstvu Udružbe predaju rublje, odjeća, obuća, posteljina i namještaj iseljenih Srba i Židova.

1942.

9. JANUAR

Savez Napretkovih zadruga sklopio je ugovor sa Nezavisnom Državom Hrvatskom o preuzimanju i prodaji židovskih trgovačkih i obrtnih preduzeća.

10. JANUAR

Odluka Vođe za tjelesni odgoj: "i Židovi moraju predati skijašku opremu".

JANUAR

Odluka da se naslijede zakupi vrste idžareteina između Vakufa Gazi Husrevbegova u Sarajevu i 22 Židova iz javnopravnih razloga proglašuju razriješeni, te se dotični (mahlul) objekti uručuju molitelju na slobodno raspolaganje.

JANUAR

Otpremljeno je oko 1.200 žena i djece (iz grupe koja je vraćena iz logora u Loborgradu) u logor u Staroj Gradiški.

16. JANUAR

Zahtjev Državne riznice svim kotarskim predstojnicima za preuzimanje matičnih knjiga iz jevrejskih opština.

16. JANUAR

Zakonska odredba kojom se ukida Rasno političko povjerenstvo i sva pitanja koja se odnose na Židove prelaze u nadležnost Ministarstva unutarnjih poslova.

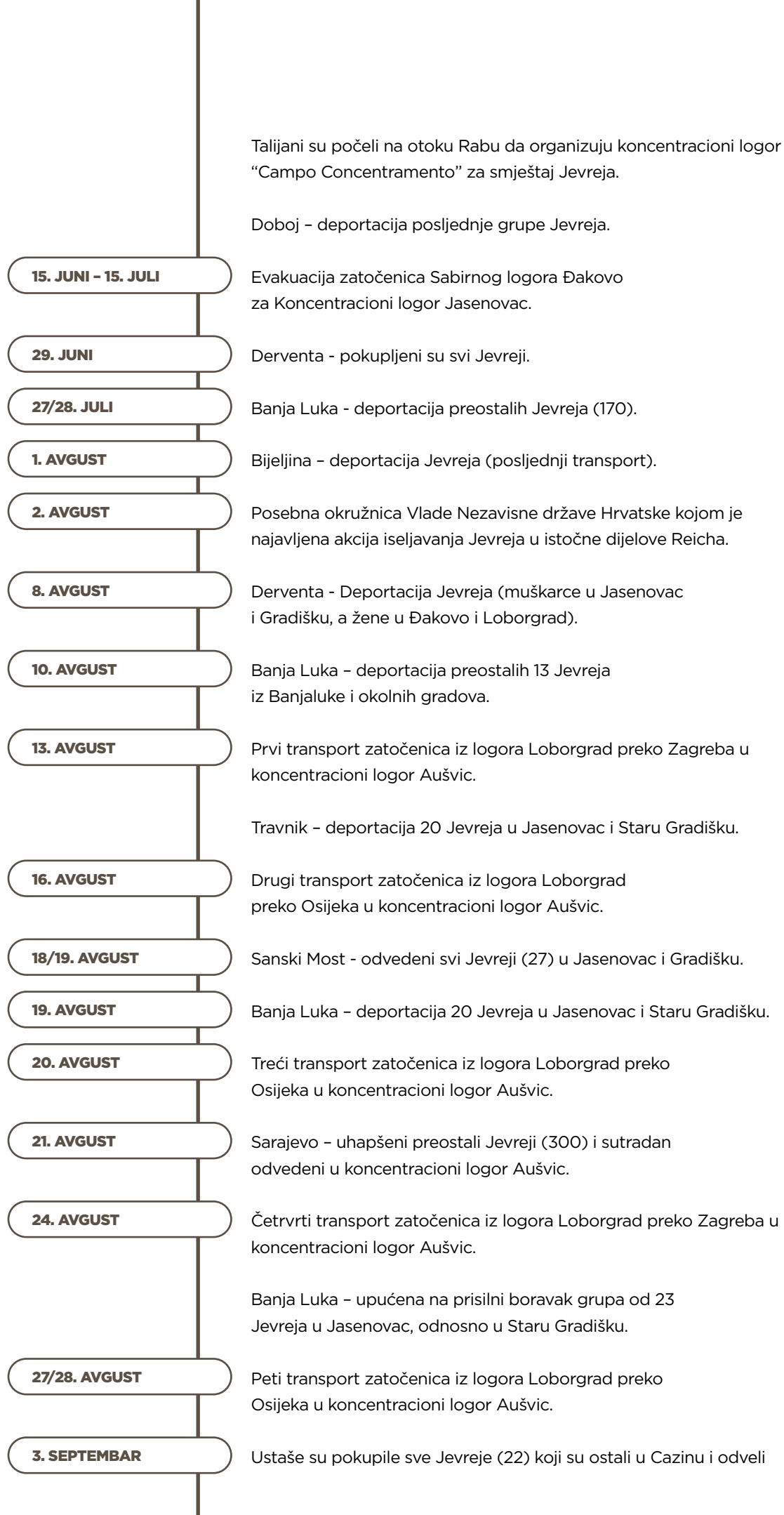
Tuzla - hapšenje i deportacija Jevreja u koncentracioni logor Jasenovac

Bosanski Brod - hapšenje i deportacija preostalih Jevreja (žene u Đakovo, a muškarci u Jasenovac i Staru Gradišku).

1. FEBRUAR

Bosanski Šamac - Odvedena druga i posljednja grupa Jevreja.

6. FEBRUAR	Zakonska odredba o unovčenju podržavljenih židovskih zgrada i gradilišta - Zgrade i imanja čiji vlasnici su Jevreji oduzimaju se u korist države bez ikakve naknade. Upravljanje tim zgradama i imanjima prelazi u nadležnost Ministarstva državne riznice.
16./17. FEBRUAR	Rogatica - 17 Jevreja odvedeno i zaklano na Podromaniji.
17. FEBRUAR	Formiran i zvanično logor Stara Gradiška (Jasenovac V).
24. FEBRUAR	Travnik - Otpremljeno 17 muškaraca za Jasenovac i 89 žena i djece iz Zenice i Travnika u sabirni logor Stara Gradiška.
26. FEBRUAR	Deportacija žena i djece iz Stare Gradiške u logor Đakovo.
6. MART	Deportacija žene i djece iz Stare Gradiške u logor Đakovo.
11. MART	Žepče - deportacija Jevreja. Visoko - deportacija Jevreja. Begov Han - deportacija Jevreja.
25. MART	Modriča - deportacija Jevreja.
27. MART	Zenica, Kiseljak, Fojnica - odvođenje 23 Jevreja u logora na prisilan rad.
APRIL	Zenica - odvođenje treće grupe Jevreja (16) iz Zenice u logor Stara Gradiška.
5/6. MAJ	Vlasenica - mučeni, silovani i pobijeni svi Jevreji u mjestu zvanom Ružine vode (Stublić).
9. MAJ	Jevrejske izbjeglice (58) iz Slatine kraj Banja Luke odvedene u Jasenovac.
13. MAJ	Jajce - deportacija 13 jevrejki u Staru Gradišku.
19. MAJ	Sarajevo - deportacija 22 Jevreja u Jasenovac, odnosno Staru Gradišku.
28. MAJ	Zvornik - deportacija Jevreja u logor Banjica. Sarajevo - deportacija 20 Jevreja u logor Stara Gradiška.
10. JUNI	Sarajevo - Završena prodaja židovskih stvari.
12. JUNI	Sarajevo - deportacija 25 Jevreja u logore Staru Gradišku, odnosno Jasenovac.
13. JUNI	Jevrejska preduzeća stavljena na prodaju.
JUNI	Prijedor - Jevreji, koji su pobjegli sa partizanima, uhvaćeni i ubijeni.

7. SEPTEMBAR

natrag u Bihać, a potom ih pobili u selu Žegar, blizu Bihaća.

Sarajevo – otvorena izložba “Židovi” koja je bila postavljena tri sedmice.

9. OKTOBAR

Ustaška vlada pristala da za svakog deportiranog Jevreja njemačkoj vladi plaća 30 rajhsmaraka - “kao prilog za njemačke ratne napore u konačnom rješenju židovskog problema”.

30. OKTOBAR

Zakonska odredba o podržavljenju židovske imovine kojom je cjelokupna jevrejska imovina bila konfiskovana bez naknade i iznimaka.

1. NOVEMBAR

U Kraljevici osnovan logor u koji su Talijani internirali 1.250 Jevreja.

5. NOVEMBAR

Komandant italijanske pješadijske divizije “Murde” obavještava pismom od 1942. godine opštinu grada Mostara da su italijanske vrhovne vojne vlasti odlučile da se odmah interniraju svi Jevreji koji su izbjegli na teritoriju pod italijanskom vojnom vlašću i da se ubuduće Jevreji ne smiju udaljavati iz mjesta stalnog boravka.

17. NOVEMBAR

Italijani su organizovali posebnu željezničku kompoziciju kojom su sve mostarske Jevreje i izbjeglice prebacili u Dubrovnik, a odatle brodom u logore na ostrvima Lopud, Vela Luka, Korčulu, Hvar, Kupari, a kasnije u logor Kampor na Rabu.

18. NOVEMBAR

Ukidanje ureda za upravu sa židovskim nepokretninama.

JESEN

Teslić - deportacija Jevreja.

1943.**MART**

Na rasprodaju stavljena sva jevrejska preduzeća i trgovine.

5. MART

Naredba o ponovnom prijavljivanju Jevreja.

12. MAJ

Bosanski Novi - deportacija Jevreja.
Bosanska Gradiška – deportacija Jevreja u logor Stara Gradiška.

27. MAJ

Prebacivanje Jevreja iz Dubrovnika (Gruž, Kupari i Lopud) u logor na Rabu.

13. JUNI

Jevreji iz logora Kraljevica odvedeni u logor na Rabu.

9. SEPTEMBAR

Pad Italije – oslobođeno oko 3.500 jevrejskih zatočenika iz logora Kampor na Rabu.

Formiranje Jevrejskog bataljona na Rabu.

DECEMBAR

Pobijeni su Jevreji Bosanske Gradiške.

1944.

12. FEBRUAR

Podgorica - Deportacija višegradskih Jevreja iz Crne Gore (gdje su bili prebjegli) u koncentracioni logor Belsen-Bergen.

22. MART

Rab - Stari i bolesni Jevreji (oko 100) sprovedeni u logor u Aušvic.

22. APRIL

Tuzla - strijeljanje članova porodica jevrejskih liječnika.

5. MART

1945.

27. JANUAR

Sovjetska armija oslobodila koncentracioni logor Aušvic.

6. APRIL

Oslobođeno Sarajevo.

22. APRIL

Izvršen proboj iz logora Jasenovac.

5. MAJ

Zakonska odredba o izjednačenju pripadnika Nezavisne države Hrvatske s obzirom na rasnu pripadnost.

9. MAJ

Njemačka se predala - kraj rata u Evropi!

NAZIV

Holokaust i mir: Lekcije iz prošlosti za budućnost

Praktični priručnik za edukatore i edukatorice

Drugo dopunjeno izdanje

AUTORI

Bojana DUJKOVIĆ BLAGOJEVIĆ,

Melisa FORIĆ PLASTO, Jakob FINCI,

Milica JOŠIĆ MILINOVIĆ, Senada JUSIĆ-DUČIĆ,

Amina KAKNJO, Kimberly KLETT, Adnan KORMAN,

Paul LOWE, Tatjana MILOVANOVIĆ, Olivera NEDIĆ,

Michele PARENTE, Selma RUSTEMPAŠIĆ,

Velma ŠARIĆ, Dr. Elias TAUBER, Alma ŽERO

GLAVNI UREDNICI I IZDAVAČI

CENTAR ZA POSTKONFLIKTNA ISTRAŽIVANJA (CPI)

PRO PEACE

INSTITUT EDUKATORA ZA LJUDSKA PRAVA (EIHR)

PRIJEVOD

Bjanka Pratellesi

LEKTURA

Zinaida Lakić, Bjanka Pratellesi

DIZAJN

Enes Huseinčehajić

MJESTO I GODINA IZDANJA

Sarajevo, 2026.

XXX
